

DÖWLETMÄMMET AZADYNYŇ ÖMRI WE DÖREDIJILIGI

Haýtbaýew Awazbek Aýbek ogly

Ajiniýaz adyndaky Nöküs döwlet
pedagogika instituty Filologiýa fakulteti
Türkmen dili we edebiyaty ýönelişi 2-nji kurs talyby
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19382427>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 22-mart 2026 yil
Ma'qullandi: 26-mart 2026 yil
Nashr qilindi: 31- mart 2026 yil

KEY WORDS

Döwletmämmet Azady, XVIII asyr türkmen edebiyaty, Wagzy-Azat, magaryfçylyk, pelsepe, ahlak terbiýe, Magtymguly Pyragy, gazal, rubagy, jemgyýetçilik garaýyşlary, Gündogar nusgawy edebiyaty.

ABSTRACT

Bu makalada XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli wekili Döwletmämmet Azadynyň ömri, döredijiligi hem-de ylmy mirasy giňişleýin seljerilýär. Azadynyň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlary, magaryfçylyk işi, ahlak-terbiýe baradaky pelsepewi pikirleri beýan edilýär. Şeýle-de onuň beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň terbiýelenmegindäki hyzmaty aýratyn nygtalýar. Makalada Azadynyň "Wagzy-Azat", "Behiştname", "Hekaýaty-Jabyr Ensar" ýaly eserleriniň mazmun aýratynlyklary, olaryň türkmen edebiyatyndaky ähmiýeti hem-de şahyryň Gündogar nusgawy edebiyatynyň däplerini dowam etdirendigi görkezilýär..

Döwletmämmet Azady XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli söz ussatlarynyň biri hasaplanýar. Ol öz eserleri bilen edebi mirasymyza saldamly goşant goşan uly alym, ussat şahyr hökmünde tanalýar. Azady nusgawy edebiyatymyzyň baýlaşmagyna, magaryfçylyk, pelsepe we syýasy-jemgyýetçilik aňynyň ösüşine uly goşant goşmak bilen, birtopar şahyrlary-da terbiýeläp ýetişdirýär.

Ogly Magtymgulynyň, ýegeni Gurbandurdy Zeliliniň ussat şahyr bolup ýetişmeklerinde ýakyndan alada edendigi has-da aýdyň duýulýar. Zamanasynda «Garry molla» at bile meşhurlyk gazanan Döwletmämmet ahun – türkmen klassyky edebiyatynyň parlak ýyldyzy. Azady şahyryň edebi lakamydyr. Döwletmämmet – Azady hem edebi döredijiligi, hem ylmy pikirleri bilen halkyna hyzmat eden alym şahyrdyr. Şahyryň edebi eserleri tutuş durky bile öwüt-nesihata, akyl-paýhasa ýugrulan gymmatly hazyna bolup, XX asyryň türkmen ýaşlary üçin-de edep terbiýäniň mekdebidir. Azadynyň şahyr ogly Magtymguly şol mekdebi geçip, döredijiligini ösdüripdir, gözýetimini giňeldip, akyl-paýhasyny kämilleşdiripdir.

Döwletmämmet Azady ylmyň iki ugrunda-da hem dünýewi, hem dini ylymlardan oňat baş çykaran alymdyr.

Döwletmämmet Azady, takmynan, 1695-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda, dürli hünärlerden habarly Magtymguly Ýonaçynyň maşgalasynda eneden bolýar. Döwletmämmet

Azady arap, pars dillerini oňat öwrenipdir. Ol dillerde ýazylan kitaplary erkin okap, peýdalanmagy başarypdyr.

Döwletmämmet Azadynyň uly maşgalasy – Mämmetsapa, Magtymguly, Abdylla, Päki, Çaky, Zübeýda bolupdyr. Şahyryň kakasy ýaşlykdan ýetim galýar, köp horluklary başdan geçirýär. Her halda, il-günüň, özi ýaly garyp-gasarlaryň goldamagy bilen, ol hem köpüň hataryna goşulýar, öýli-işikli bolýar. Magtymguly Ýonaçy zähmetsöýer adam bolupdyr. Ol daýhançylyk, at eýer-esbaplaryny ýasamak, zergärçilik bilen meşgullanypdyr. Ol öz el hünäri bilen halk arasynda uly hormata eýe bolupdyr. Bu barada halk rowaýatlarynyň birinde şeýle gurrüň berilýär: “Magtymguly Ýonaçy 40 ýaşlarynda... Atanyýaz Kadyr handan:

– Men daýhan durar ýaly kim bar? – diýip sorapdyr. Ondan soň

Atanyýaz Kadyr han:

– Gerkezde milletiň köpüsi gysyklardandyr – diýip, şol tireden bolan bir adamynyň öýüni salgy berýär.

Magtymguly Ýonaçy bir gysygyň öýünde boluberyär. Ol bolýan öýi bolsa, Magtymguly Ýonaçyny ogullyk alýar. “Bu her wagt hem özümiziňki bolar” diýip, agasynyň ýetişen gyzyny hem oňa alyp berýär. Şondan soň Magtymguly Ýonaçy-da gerkezde gysyklara saýylyp gidýär. Şeýlelikde, Magtymguly Ýonaçy ýetimlikden çykyp, özbaşdak öýli-işikli bolýar.

Magtymguly Ýonaçy pişekär adam bolupdyr. Ol atlara ýona tiker eken, uýan, gamçy, çeki eder eken. Aýal tarapynyň işi meşik duýplär eken hem-de az-owlak kümüş ussachlygyny edip, yzük-püzük we şuna meňzeş şaýlary ýasar eken. Ol başga zada göz gezdirmändir, özüniň girdejisini artdyrjak bolmandyr. Iliň näme hyzmaty bolsa irinmändir. Şonuň üçin il hem “Bu biderek adam däl” diýip, Magtymguly Ýonaçy babamyzy gowy görer eken” Magtymguly Ýonaçy ýetim-ýesirlikde, hor-homsy halda güngüzeran görýär. Kyrk ýaşyna ýetiberende, onuň bir ogly bolýar. Oňa Döwletmämmet (Garrymolla) diýip at dakylýar. Ýonaçy 66 ýaşynda aradan çykypdyr”.

Magtymguly Ýonaçy ýetim-ýesirlikde, hor-homsy günde ýaşanlygy sebäpli, ylym-bilim alyp bilmeýär. Ol sowatsyzlykdan kösenenligi üçin, ogly Döwletmämmedi ýaşlykdan okuwa berýär, oňa öz döwrüniň ýokary ylmyny almaga mümkinçilik döredýär. Döwletmämmet başlangyç bilimi öz obalarynda Nyýaz Salyh diýen adamyň elinde alýar. Ol mekdebi tamamlandan soň, daýylarynyň kömegi bilen

Hywa medreseleriniň birine okuwa gidýär. Azady şol ýerde düýpli ylym-bilim alýar, Döwrüniň görnükli alymy bolup ýetişýär. Akademik A. N. Samoýlowiç ylym-bilim babatdan “...Türkmenleriň dürli tirelerinden maňa belli bolan şahyrlarynyň arasynda Magtymgulynyň kakasynyň mertebesinde goýar ýaly adam yok” diýip ýazýar.

Azady mekdep-medresede alan ylymy bilen çäklenmeýär. Ol onuň daşyndan ýene-de köp ylymlary öwrenipdir. Şahyr arap, pars hem-de köne çagatay dillerini oňat özleşdirip, şol dillerde ýazylan

Gündogaryň taryhyny, pelsepesini, edebiýatyny gowy bilipdir. Ol şygyr düzüliş kadalaryndan, sözleýiş ussatlygyndan, logikadan, lukmançylykdan we beýleki ylymlardan-da habarly bolupdyr. Azadynyň lukmançylyga degişli ýazgylary hem-de şahyryň şahsy kitaphanasyndan biziň günlerimize saklanyp galan bir golýazmadaky (bu golýazma häzir Türkmenistanyň YA-nyň milli golýazmalar institutynda saklanýar) ýazgylar onuň köp ylymlar bilen içgin gzyklanandygyny, gözýetiminiň, dünýägaraýşynyň diýseň giň bolandygyny

görkezýär. Azadynyň öz eli bilen ýazylan bu golýazma onuň geçen durmuş hem döredijilik ýoluny öwrenmekde iň ygtybarly hem-de gymmatly çeşmeleriň biri hasaplanýar.

Döwletmämet Azadynyň esasy käreri oğlan okatmak bolup, ol maldarçylyk, ekerançylyk bilen-de meşgullanypdyr. Şahyr adamkär-çiligi, parasatlylygy, zähmetsöýerligi bilen halk arasynda giňden tanalypdyr. Ol külli türkmeniň ýaşulusy, ýakyn maslahatçysy hökmünde hormatlanypdyr. Azady hemişe halkyň jümmüşinde ýaşap, olar bilen bir howadan dem alypdyr, hemişe olaryň hyzmatynda bolupdyr. Şonuň üçin halk şahyry tüýs ýürekden söýükdir, ony ýakyndan goldapdyr.

Bir rowaýatda Azadynyň zähmetsöýerligi, il-halkyň hormatlan adamy bolandygy barada şeýle gürrüň berilýär: “Döwletmämet oba oğlanlaryny okadar eken. Ol mundan başga az-owlak çarwaçylyk hem daýhançylyk bilen-de meşgul bolupdyr.

Munuň ekin-tikin, hojalyk işlerine uly ogullary Muhammetsapadyr Abdylly kömek eder ekenler. Ol bir çeşmäni bejerip, ekmäge başlaýar, munuň eken gawun-garpyzy, kädisi, jöweni gowy bitipdir. Azady ekin ekmekde ilata göreldede görkezipdir. Şondan soň beýleki çarwalar hem çeşmeleri bejerip, ekin ekip başlaýarlar.

Bir ýyl açlyk bolupdyr. Döwletmämet öz eken ýerinden önen ähli hasyly jemagata paýlapdyr.

Başga bir ýyl Döwletmämediň hem eken ýerleri hasyl bermeýär. Jemagat öz eken gallalaryndan eltip, onuň öýüni bugdaýdan doldurýar. Döwletmämet elmydama halk bilen baglanyşykly bolup, olara dürli maslahatlar berer eken. Azady argyş bahanasy bilen köp ýerleri gezipdir. Haramylar hem onuň kerwenini talamakdan çekiner ekenler”.

Döwletmämet Azady şol döwür türkmen durmuşynda dowam eden syýasy-jemgyýetçilik, taryhy wakalardan çetde durmandyr. Ýurduň tozgunçylygyny, halk köpçüliginiň agyr horluklary başdan geçirýändiglerini gören şahyr zulüm-süteme, ezilişe garşy göreş alyp barypdyr. Ol Hanaly han ýaly zalym hökümdarlaryň gahar-gazabyndan, gara güýçlerinden gorkmazdan, olaryň talaňçylykly hereketlerini paş edipdir. Döwletmämet Azady türkmen ýaşulularynyň hatarynda

Eýran, Owganystan ýaly goňşy döwletler bilen geçirilen gepleşiklerde gatnaşýar. Şahyryň ogullary Muhammetsapadyr Abdylly bolsa, Çowdur hanyň ýolbaşçylygynda Owganystana gidenlerinde, ýolda garakçylaryň elinden heläk bolýarlar.

Azady şeýle uly döwlet ähmiýetli işler bilen birlikde geljekki şahyr Magtymgulyny terbiýeläp ýetişdirmäge, oňa gowy ylym-bilim bermäge-de köp wagt, uly zähmet sarp edýär.

Şahyr Buzlypolat, Çowdur han, Durdy şahyr ýaly şol döwür türkmen jemgyýetiniň sagdyn pikirli birnäçe görnükli wekilleri bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyr

Döwletmämet Azady altmyş baş ýaşap, 1760-njy ýylyň 21-nji martynda aradan çykýar. Şahyryň ölümü barada onuň ogly Magtymguly «Atamyň» atly mersiýesini (elegiýasyny) ýazypdyr. Onda şeýle maglumat berilýär:

Altmyş başde, nowruz günü, luw ýyly,

Turdy ajal, ýolun tutdy atamyň.

Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli?

Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

Şahyr Etrek derýasy bilen Soňudagyň aralygyndaky Aktokaý diýen ýerde, “Garrymolla” gonamçylygynda jaýlanýar.

«Döwletmämmet Azady öz döwri, öz ýurdy üçin sowatly, ahlakly adamlary ýetişdirmek ýaly gowy niýetleri ýüreginde besläpdir» M. Kösäýew.

Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasynyň aslynda nä möçberde bolandygyny anyk takyklamak kyn. Doly görnüşde bolmasa-da, şahyryň döreden eserleriniň birnäçesi biziň günlerimize ýazuw üsti bilen gelip ýetipdir. Azady ençeme gazallary, rubagylary hem-de “Hekaýaty-Jabyr Ensar”, “Behiştname”, “Wagzy-Azat” atly eserleri ýazyppdyr

Azadynyň «Wagzy – Azat» eseri dört bapdan ybarat. Birinji bap il-halkyň agzybirliги, patyşalar barada, ikinji bap sahylyk, rehim şepagatlylyk hakda, üçünji bap ylym we alymlar dogrusynda, dördünji bap derwüşlar, garyp-pukaralar barada gürrüň gozgaýar. Ýöne bu eser diňe şu meseleleri gozgamak bilen çäklenmeýär. Her babyň öz içinde ýene-de birnäçe möhüm meseleler gozgalyp, biri-biri bilen utgaşyp gidýär. Olaryň hemmesi-de biziň günlerimiz üçin derwaýys. Olaryň hemmesi barada-da Azadynyň öwüt-ündewleri ähmiýetli. Ol öwüt-ündewler gyzlyň gyryndysy ýaly gymmatly maslahatlardyr. Mysal üçin, poemanyň ikinji babynda belenilip geçilýän kyrk borç şeýle gymmatly maslahatlary özünde jemleýär.

Döwletmämmet Azady akyltar şahyr we alym hökmünde çaganyň ata-enesiniň öňündäki borç-haky kyrk sanydyr diýýär.

I. Hereket üsti bilen amala aşyrylmaly borçlar:

1. Ata-enäniň hyzmatyny etmek.
2. Ata-enä hormat goýmak.
3. Ata-enäniň pendini tutmak.
4. Çagadan eden, etmeli däl diýip tabsyran işlerini etmezlik.
5. Ata-enäniň biri razy bolmasa, ýola gitmeli däl.
6. Birden biri ýoldan gelse, öňünden çykyp garşy almak.
7. Eger ýola gitse, ýoldaş bolup gitmek.
8. Çagyrsalar, çalt eglenmän gelmek.
9. Ata-enäniň möhümlerini tiz berjaý etmek.
10. Ata-enäniň ýumuşlaryny gaşyňy çytman, tiz bitirmek.

II. Dil arkaly berjaý edilmeli borçlar:

1. Olaryň sesinden sesiňi gataldyp geplemezlik.
2. Olaryň näzini çekmek.
3. Utançly, aýyp sözleri aýtmazlyk.
4. Ata-enäniň adyny tutup, çagyrmazlyk.
5. Göwnedigiji sözleri aýtmazlyk.
6. Ýüzlerine dikanlap söz aýtmazlyk.
7. Ýuwaşlyk bilen hoşamaý sözleri aýtmak.
8. Bir iş «et», «etme» diýip ata-eneňe aýtmazlyk.
9. Ýüzlerine bakyp durkaň tükürmezlik.
10. Ýanlarynda pyňkymazlyk.

III. Köňül, ýürek bilen berjaý edilmeli borçlar.

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.
2. Ataňy dost tutunmak, iň gadyrdan dostuň hasap etmek.
3. Olar şat bolsalar, şat bolmak.
4. Olar gaýgyly bolsalar, gaýgyly bolmak.
5. Olar köp gülseler, darykmazlyk.

6. Saňa jepa etseler, gaharyň gelmezlik.
7. Olar derde sataşsalar, derdiň diýip düşünmek.
8. Olary ynjytmazlygy hemişe könlünde saklamak.
9. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir-hyýallary, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.
10. Olar hernäçe garrasalar-da, ejizleseler-de, olara uzak ýaş dilemek.

IV. Mal-zat bile ödelmeli borçlar:

1. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.
2. Ata-eneňi özüňden gowy iýdirmek.
3. Her hili oňat tagamlary taýýarlap, önlerinde goýmak.
4. Ata-eneň kimi görmek islese, ony çagyryp getirmek.
5. Ata-enäniň göwün islän zadyny tapmak.
6. Ata-ene üçin elini açyk tutmak.
7. Ata-eneňi razy etmek üçin sadaka etmek.
8. Ata-eneňiň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
9. Hassa bolsa sagalmagyny arzuw etmek.
10. Olaryň baş saglygyna sadaka berip, doga etdirmek.

Beýleki XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň köpüsinden tapawutlylykda, Azady Gündogar edebiyatynyň edebi däplerini dowam etdiripdir, öz eserlerini kitaby, mekdep-medrese dilinde ýazypdyr.

Onuň döredijiliginde Abulkasym Firdöwsiniň (940–1020), Nyzamy Genjewiniň (1141–1203), Sagdy Şirazyň (1208–1292), Abdyrahman Jamynyň (1414–1492), Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) täsiri has-da aýdyň duýulýar.

Azadynyň gazallary, rubagylary pelsepe, öwüt-ündew, ylahy äheňde ýazylyp, olarda şahyryň syýasy-jemgyýetçilik, pelsepewi, ylahy garaýyşlary, adamkärçiligiň gowy häsiýetleri baradaky öwüt-ündewleri beýan edilýär. Onuň “Dad heý”, “Bu hal ile”, «Dürli nygmat käni bar» atly gazallarynda mazmun has-da çeper beýan edilipdir.

Şahyr XVIII asyr türkmen durmuşynyň dürli nogsanlyklaryny ýatlamak bilen, öz döwründen, onuň gurluşyndan şikâyat edýär. Ol özi ýaly ýüz-müňlerçe garyp-gasarlaryň arzuw-umytlarynyň hasyl bolmaýandygyny gynanç bilen şeýle beýan edýär:

Uçmak istär dalmynyp, köňlüm guşy maksat sary,
Ýaýylyp, el almady parlap, bu synyk bal ile.

Azadynyň sygyrlary özünden soňky ýaşap geçen şahyrlaryň birnäçesiniň ünsüni özüne çekipdir. XVIII asyr özbek şahyry Pälwanguly Rownak, XIX asyr türkmen şahyry Gurbandurdy Zelili dagy onuň “Dad heý” atly gazalyňa nezire ýazypdyrlar. Şahyryň rubagylarynyň hemmesi diýen ýaly zeýrenç, gözýaş dökmek äheňinde düzülipdir. Olarda göwnüçökgünlige ýykyn edilipdir.

Azadynyň “Hekaýaty-Jabyr Ensar”, “Behiştname” eserleri düşünmesi kyn, agyr dilde ýazylyşy sebäpli, olar halk arasynda giňden ýaýramandyr. Her halda, olarda hem şahyryň geçen durmuş hem döredijilik ýoluny, şonuň ýaly-da, türkmen edebiyatynyň beýleki käbir meselelerini öwrenmäge degerli maglumatlar berilýär.

Şahyryň bize galdyran edebi mirasynyň iň ähmiýetlisi onuň “Wagzy–Azat” kitabydyr. Bu eser Azadynyň döredijiliginiň maňzy bolmak bilen, bütin türkmen edebiyatynyň taryhy boýunça-da özboluşly hem gymmatly eserleriň biridir.

Peýdalanylan edebiýatlar:

1. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Magaryf, 1988.
2. Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. – Aşgabat: Türkmenistan, 1972.
3. Bertels Ý. E. Magtymguly Sowet Türkmenistany – 1946. – 24 maý.
4. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat, 2010.
5. Abdullaýew Ö. Talant, hyjuw, ussatlyk. – Aşgabat, 1975.
6. Alyýew R. Döwletmämmet Azady barada täze maglumatlar Sowet Türkmenistany. – 1960. – 28 fewral.
7. <https://kitap.gov.tm>
8. <https://turkmenportal.com>
9. <https://science.gov.tm>
10. <https://milligoshnama.gov.tm>

